

Дроздова І. П.

УДК 378.147

СПЕЦИФІКА ПРОЦЕСУ ПОРОДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ МОВЛЕННЕВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ФАХІВЦЯ

У статті проаналізовано специфіку процесу породження професійної мовленнєвої діяльності фахівця нефілологічного профілю. Досліджено моделі формування і функціонування усного (діалогічного і монологічного) та писемного мовлення у професійних ситуаціях, виділення навичок, актуальних для процесу навчання української мови як засобу професійного спілкування.

Ключові слова: професійна мовленнєва діяльність студентів-нефілологів, усне (діалогічне і монологічне) мовлення, писемне мовлення.

В статье проанализирована специфика процесса порождения профессиональной речевой деятельности специалиста нефилологического профиля. Исследованы модели формирования и функционирования устной (диалогической и монологической) и письменной речи в профессиональных ситуациях, выделения навыков, актуальных для процесса обучения украинского языка как способа профессионального общения.

Ключевые слова: профессиональная речевая деятельность студентов-нефилологов, устная (диалогическая и монологическая) речь, письменная речь.

Specifics of generating professional speech activity of specialists of non-philological profile are analyzed in the given article. The models of formation and functioning of oral speech (dialogic and monologic) and written speech in professional situations are investigated. Skills relevant to learning the Ukrainian language as a means of professional communication are specified.

Key words: professional speech activity of students of non-philological profile, oral (dialogic and monologic) speech, written speech.

Процес навчання професійного мовлення студентів-нефілологів досліджено і психологічно обґрунтовано в працях Л. Виготського, О. Леонтьєва, І. Зимньої, М. Жинкіна, П. М'ясоїда, С. Рубінштейна, І. Сидниці, Л. Столяренко та ін. Розгляд моделей породження мовленнєвого висловлювання (усного і писемного) у професійних ситуаціях, виділення навичок, актуальних для процесу навчання української мови як засобу професійного спілкування, зазначення важливості зіставного аналізу психологічної структури мовленнєвої дії різними мовами (для попередження можливих явищ інтерференції) і вичленення в цій структурі універсальних компонентів – ось основний перелік проблем, що мають провідне значення для методики навчання професійного мовлення студентів нефілологічних спеціальностей ВНЗ.

У наукових розвідках специфіки розвитку професійної мовленнєвої діяльності вважається раціональним застосовувати діалектичний метод сходження від абстрактного до конкретного: від загального поняття діяльності – до пізнавальної діяльності – від мовленнєвої діяльності – до структурних рівнів пізнавальної діяльності – і до аналізу співвідношення структурних рівнів і мовних засобів, що застосовуються в їх межах. На наш погляд, важливим є визначення мовленнєвої діяльності в таких формах, як діалог та монолог.

Значення діалогу і діалогічності в розв'язанні проблем розуміння і комунікації виявили ще герменевтики. М. Бахтін застосовував принцип діалогічності для дослідження словесної творчості, однак він уважав діалогічними за своєю суттю тільки гуманітарні науки. “Точні науки – це монологічні форми знання: інтелект споглядає речі і висловлюється про них. Тут тільки один суб'єкт – той, хто пізнає (споглядає) і говорить (висловлюється). Йому протистоїть безмовна річ... Суб'єкт як такий не може сприйматися і вивчатися як річ, бо як суб'єкт він не може, залишаючись суб'єктом, стати безмовним, отже, пізнання його може бути тільки монологічним...” [1, с.363].

Але можна зауважити, що процес породження мовленнєвої діяльності незалежно від об'єкта або предмета може мати і діалогічний характер. Його сутність полягає в тому, що в рамках індивідуального пізнання суб'єкт веде постійний внутрішній діалог із суспільством як системою попередніх знань, засобів і методів, панівної наукової парадигми, стандартів і всього соціокультурного фону.

Щодо монологічне мовлення то воно, за свідченнями досліджень психологів та психолінгвістів, відрізняється від діалогу механізмом функціонування, а отже, й формування. Монолог – це особлива форма побудови мовлення, що є організованою системою висловлених у словесній формі думок [9, с. 155], яке має свої структурні особливості і психолінгвістичні закономірності. Відмінність монологу від діалогу підкреслював С. Кацнельсон, який зазначав, що породження мовленнєвого висловлювання, словесне відтворення знань постійно потребує словесної імпровізації, форма й обсяг якої змінюються в значних межах

залежно від ситуативних умов і стратегії мовця [3, с. 111]. В. Виноградов, указуючи на різницю в структурно-стилістичному побудуванні діалогу й монологу, зауважував: “Найбільш уживаною формою соціально-мовленнєвого спілкування є діалог. Монолог же більш складна форма..., продукт індивідуального побудування. Монолог – це особлива форма стилістичного побудування мовлення” [2, с. 18–19]. Якщо в діалозі стимулом до мовлення є питання одного зі співбесідників, який, ставлячи їх, бере на себе функцію формування думки того, хто відповідає, то в монологічному мовленні повідомлення виходить із внутрішнього задуму людини, що створює це повідомлення, з думок суб’єкта, з того змісту, який цей суб’єкт хоче передати в розгорненому висловленні [5, с. 33].

Монологічне мовлення реалізується в усній і писемній формах. Усне мовлення досліджене лінгвістами, психологами та лінгводидактами (О. Біляєв, Р. Будагов, Л. Булаховський, О. Гойхман, І. Зимня, О. Лурія, Г. Михайловська, І. Синиця, Л. Тропіна). Тексту як одиниці писемного мовлення приділяли увагу М. Бахтін, І. Гальперін, М. Пентилюк, І. Синиця, Г. Шелехова та ін. Вони дійшли висновку: оволодіння навичками писемного мовлення відбувається на основі засвоєння усного, що формується в дитини під час живого спілкування, а писемне є свідомим вільним актом, у якому засоби вираження думок виступають як основний предмет діяльності.

Опрацювання наукової літератури з психолінгвістики (Л. Виготський, П. Гальперін, М. Жинкін, І. Зимня, О. Леонтєв, О. Лурія, І. Синиця, А. Шахнарович та ін.) дозволило стверджувати, що монолог співвідносний із продуктивними видами мовленнєвої діяльності (говорінням і письмом), і тому за основу створення монологічного тексту слід брати модель породження висловлювання, урахуовуючи мовленнєву ситуацію фахового спілкування, що визначає мету, місце, адресата спілкування й конкретне комунікативне завдання.

Мета статті полягає у з’ясуванні специфіки процесу породження професійної мовленнєвої діяльності фахівця нефілологічного напрямку підготовки вищої школи України.

Величезний дослідницький матеріал, присвячений діалогу, свідчить про складність і багатоаспектність цього явища, бо саме діалог є конкретним утіленням мови в його специфічних засобах: форма мовленнєвого спілкування, сфера виявлення мовленнєвої діяльності людини і – ширше – форма існування мови. У першому випадку аналізується мовленнєва структура, що виникає у процесі говоріння, здійснення діалогічного мовлення, у другому – дослідник має справу зі з’ясуванням умов породження і перебігу мовлення, у третьому випадку проблеми діалогу опиняються в колі питань, пов’язаних із вивченням мови як засобу професійного спілкування і суспільної функції мови взагалі.

Як уже зазначалося, зовнішнє мовлення включає усне (діалогічне і монологічне) і писемне. Діалог – це безпосереднє спілкування двох або кількох людей. Діалогічне мовлення – мовлення підтримувальне; співрозмовник ставить у процесі його уточнювальні питання, подає репліки, може допомогти закінчити думку (або переорієнтувати її) [8, с. 200]. Різновидом діалогічного спілкування є бесіда, під час якої діалог набуває тематичної спрямованості.

Діалогічність виражається не тільки в змісті знання, а передусім у самому пізнавальному механізмі, у розчленуванні пізнавальної діяльності на два взаємодіючих рівні, *один* із яких (керуючий) складає переформульовані методологічні знання, накопичені наукою; *другий* же (предметний) є більшою мірою індивідуальним пізнанням суб’єкта. Діалогічність мовленнєвої діяльності в рамках цих рівнів виявляється в її питально-відповідній формі. Е. Палихата зазначає, що усна форма мовленнєвої діяльності має такі характеристики: а) багатство інтонаційного оформлення; б) велику частину паралінгвістичної інформації (міміка, жести); в) певний темп, інакше втратиться тимчасовий зв’язок із ситуацією; г) високий ступінь автоматизованості, на чому базується темп; д) контактність зі співрозмовником; е) специфічний набір мовленнєвих засобів і своєрідну структуру; є) лінійність у часі, оскільки не можна повернутися до будь-якого відрізка мовлення [7, с. 71–77].

Дослідження діалогу неможливе без урахування цілої низки позамовленнєвих моментів важливих для процесу породження мовлення взагалі, професійного зокрема: мети і предмета висловлювання, ступеня підготовленості мовців, стосунків між співрозмовниками і їх ставлення до висловленого, конкретної ситуації спілкування.

Характер діалогічного мовлення визначається дією всіх цих чинників у сукупності, і в результаті конкретного виявлення кожного з них створюється діалог певної структури. Зрозуміло, що значення професійних умов і найближча професійна ситуація спілкування визначає структуру висловлювання, відбиваючи характер діалогічної поведінки співрозмовників. Існує також значна кількість чинників, що впливають на успішність аудіювання і говоріння в процесі повсякденної ділової комунікації. Впливає швидкість подання мовленнєвих повідомлень (сприятливою умовою є збігання темпу мовлення мовців), тривалість пред’явлення, його кратність, спрямованість уваги.

Значущим чинником висловлювання є відсутність або наявність візуальної опори, що полегшує прийом повідомлення чи звертання, оскільки зоровий канал має більшу пропускну здатність, ніж слуховий. Сфера професійного спілкування вельми широка, студенти залучені до достатньо активного й багатопланового спілкування з різних аспектів за фахом їхньої майбутньої професії. Позитивним у такому випадку є й те, що студенти звикають до професіоналізмів та термінології.

Перевага спілкування, здійсненого в діалогічній формі, полягає в тому, що студент має змогу перепитати, попросити повторити або повернутися до сказаного раніше. Під час аудіювання об'єктом рецепції є мовленнєві сигнали. Щоб зрозуміти всю послідовність речень, з яких складається дискурс, що сприймається, необхідно їх повністю утримувати в пам'яті. І навпаки, чим довше, тим складніше і важче це зробити. При цьому пам'ятаємо, що обсяг оперативної пам'яті обмежений.

Усна мовленнєва діяльність більше, ніж інші види мовленнєвої діяльності (читання, письмо), пов'язана з психічним станом мовця, з його ставленням до цієї діяльності, готовністю, бажанням вступити в спілкування з професійною метою. Дослідники визнають особливу важливість суб'єктивного, особистісного чинників у навчанні мовлення, зокрема позитивної валентності.

Дослідження такої валентності залежить від багатьох умов, серед яких насамперед слід відзначити зняття психологічного бар'єра, створення сприятливих для спілкування обставин у професійному спілкуванні, наявність інтересу й мотивації, питання підкріплення, попередження мовних і девіаційних помилок у мовленні фахівців.

Монологічне мовлення – тривале, послідовне, зв'язане викладення системи думок, знань однією особою. Воно також розвивається у процесі спілкування, але характер спілкування тут інший.

По-перше, монологічне мовлення є розгорнутим видом мовлення, оскільки діалогічне мовлення завжди пов'язано з ситуацією, у якій відбувається розмова і в силу цього, як правило, буває згорнутим й еліптичним.

По-друге, воно більшою мірою довільно, тобто “мовець має деякий зміст і повинен вибрати для цього змісту адекватну мовну форму, побудувати на його основі висловлювання або послідовність висловлювань” [4, с. 9]. Звідси необхідність складання планів, тез, а в багатьох випадках і повного тексту.

По-третє, особливістю монологічного мовлення є чіткість його побудови, організованість. Мовець ніби-то програмує, планує кожний свій виступ і на рівні окремих моментів мовлення, і всього мовлення взагалі.

Ці особливості потребують спеціальних вправ, що прищеплюють уміння й навички українськомовного монологічного професійного мовлення студентам-нефілологам.

Значимо, що вміння, на думку психологів, – це “здатність здійснювати ту чи іншу дію за оптимальними параметрами, тобто найкращим способом, здійснення цієї дії відповідає меті й умовам її протікання”, а навичка – “здатність здійснювати оптимальним чином ту чи іншу операцію” [4, с. 9].

Зрозуміло, що виробленню специфічних умінь і навичок монологічного мовлення передують набуття вміння обирати потрібні для цього виду висловлювання мовні засоби, що найбільш точно передають зміст, запланований мовцем, уміння поєднувати мовні одиниці відповідно до заданої тематики і користуватися обраними одиницями на рівні речення тощо. Тому викладач має навчати студентів оформлювати своє монологічне висловлювання з різних фахових питань як єдине ціле, тобто навчати логічній побудові мовлення, використанню інтонаційних, лексичних і синтаксичних засобів із метою досягнення композиційного упорядкування усного повідомлення [4].

Монологічні висловлювання студентів більшою мірою, ніж діалог, сприяють розвитку логічного мислення, що важливе для грамотного фахівця, формують уміння самостійно складати логічну схему висловлювання, передбачити в ній усі необхідні причинно-наслідкові зв'язки й композиційну структуру.

У методичній літературі існує думка, що монолог є частиною діалогу, розширеною реплікою учасника бесіди. Із цим можна погодитися, але водночас слід мати на увазі, що навчання моделі монологічного й діалогічного мовлення різні. Зрозуміло, що розвиток навичок монологічного і діалогічного спілкування не може відбуватися ізольовано, оскільки ці мовленнєві форми не існують незалежно одна від одної.

Тому в практиці викладання як іноземних, так і української мови, ставляться завдання формування комплексних навичок і умінь спілкування. Але вивчаючи різні форми спілкування, дослідники розглядають цю проблему відокремлено [2; 5; 7]. Такий підхід виправданий наявністю особливостей монологу порівняно з діалогом у лінгвістичному й екстралінгвальному планах. На синтаксичному рівні специфіка монологу полягає в граматично правильній побудові речень, а також у низці вимог до темпу і звучання мовлення [8, с. 200].

Значимо також, що змістовна сторона монологу має сполучуватися з виразною, створеною як мовними засобами, що винятково важливе під час навчання професійного мовлення (уміння вживати потрібні слова-терміни, термінологічні словосполучення, синтаксичні конструкції, які найбільш точно передають задум мовця під час професійного виступу), так і позамовними комунікативними засобами (інтонацією, системою пауз, розчленуванням вимови якогось слова або кількох слів, що виконують в усному мовленні функцію своєрідного підкреслення, мімікою або жестикуляцією тощо). Окрім того, наукова мова та професійне спілкування фахівців рясніє вставними словами і зворотами тощо.

Отже, для монологу потрібні вміння в установленні адекватних для розкриття теми аспектів, їх розгортання і деталізація; побудові послідовності висловлювання за логічною схемою, для діалогу – у декодуванні мовленнєвого стимулу і поданні відповідного, в обґрунтованій реакції тощо. З наведених лінгвістичних і психолінгвістичних характеристик монологу як особливої форми мовлення індивідуума впливає надзвичайно важливий щодо методики навчання професійного мовлення студентів-нефілологів висновок

про те, що проблеми навчання монологічного й діалогічного усного мовлення з професійною метою слід розглядати окремо, а побудові монологічного висловлювання треба вчити спеціально [6, с. 31].

Слід однак відмовитися від найбільш поширеного уявлення, згідно з яким, на відміну від діалогічного усного мовлення, писемне мовлення є мовленням виключно монологічним, бо здійснюється за відсутності наявного співрозмовника (Л. Виготський, Д. Ельконін та ін.). Орієнтація психологів та педагогів на думку про монологічну сутність писемного мовлення обмежує прагнення студентів до створення віртуального співрозмовника, який, можливо, відіграє істотну роль у процесі самовизначення людини в культурі (М. Бахтін, Д. Ельконін, О. Лосєв).

Щодо писемного мовлення, то, як зазначають психологи Л. Столяренко [8, с. 201], П. М'ясоїд [6, с. 214], воно є різновидом монологічного мовлення, більш розгорнуте, ніж усне монологічне мовлення. Крім того, писемне мовлення не має жодних додаткових засобів впливу на того, хто його сприймає, крім самих слів, їх порядку і розділових знаків, що організують речення. Письмове спілкування не втрачає діалогічності й загалом відбиває особливості реального спілкування людей.

Однак професійне писемне спілкування буде мати специфічні риси (підвищену інформативність, професійну спрямованість, діловий етикет, мовні штампи та мовленнєві кліше тощо), зумовлені суто діловим характером стосунків фахівців. І письмове, й усне спілкування обслуговуються нейрофізіологічними процесами кодування і декодування висловлювань [6, с. 183–216].

На нашу думку, це має значення в професійному мовленні, бо саме процеси перекодування висловлювань під час спілкування з виробничих питань є принципово важливими для порозуміння і правильних дій у складній ситуації. У теоретичних моделях оформленого людиною писемного мовлення в онто- та філогенезі, розроблених Л. Виготським, Д. Ельконіним, О. Лурією, Р. Якобсоном, діалогічні моменти становлення такого мовлення "знімаються" у здійсненому людиною його накресленні.

За межі цих уявлень дозволяє вийти розуміння М. Бахтіним висловлювання як мовного акту, обмеженого зміною суб'єктів промовляння, та розуміння ним писемного тексту як розгортання висловлювання у відносинах між автором тексту та створеними автором персонажами [1, с. 410]. Але подібні визначення не стосуються професійного мовлення, де розуміння писемного тексту чітко обмежено рамками фахової доцільності і суворо регламентовані (переважно монологічного характеру – листи, доповідні записки, накази, тексти за фахом студентів-нефілологів тощо).

Значимо, що вміння правильно спілкуватися у професійних ситуаціях виникає на базі системи умінь: моделювати спілкування, підтримати спілкування, почати або завершити спілкування, бути переконливим і говорити виразно, зрозуміло, логічно, зв'язано, передати прочитане, побачене й почуте. Сюди ж слід додати вміння професійного мовленнєвого етикету, невербального спілкування, спілкуватися в діаді, тріаді, групі з тих чи тих професійних ситуацій.

Природно, процес професійного спілкування не ізольований, не відірваний від навчального. Викладач моделює мовленнєві ситуації, створюючи на заняттях природні умови і стандартні ситуації спілкування, задає основні інтенції і тактики діалогу. Моделювання конкретної професійної ситуації може відбуватися безпосередньо на занятті, коли знімається скутість, що виникає у спілкуванні з професійних питань, утворюється певний (позитивний) емоційний настрій, коли всі учасники спілкування знаходяться в рівних умовах.

Перспективи подальших пошуків у напрямку дослідження ми вбачаємо в організації і формуванні моделей ведення діалогу і монологічних висловлювань, що в подальшому використовуються в реальній ситуації професійного спілкування. Крім цього, на заняттях йде відпрацювання і поповнення лексичного запасу. Отже, рівень й активність позааудиторного мовленнєвого спілкування студентів викладач української мови контролює, спрямовує, узагальнює та корегує. Ураховуючи вищесказане, доречно зробити висновок, що роль і значення монологу й діалогу важливі в активному оволодінні мовою, розвитку невідготовленого мовлення мовою майбутнього фаху студентів ВНЗ.

Література:

1. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – М. : Искусство, 1986. – 445 с.
2. Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика / В. В. Виноградов. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 255 с.
3. Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление / С. Д. Кацнельсон. – Л. : Наука, 1972. – 224 с.
4. Леонтьев А. А. Некоторые проблемы обучения русскому языку как иностранному: (психолингвистические очерки) / А. А. Леонтьев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1970. – 286 с.
5. Лурья А. Р. Лекции по общей психологии / А. Р. Лурья. – СПб. : Питер, 2006. – 320 с.
6. М'ясоїд П. А. Загальна психологія : [навч. посібник] / П. А. М'ясоїд. – 4-е вид., стереотип. – К. : Вища школа, 2005. – С. 299–317.
7. Палихата Е. Я. Діалог в усномовленнєвому спілкуванні / Е. Я. Палихата // Мандрівець. – 2000. – № 1. – С. 71–77.
8. Столяренко Л. Д. Основы психологии : [учебн. пособие] / Л. Д. Столяренко. – 9-е изд. – Ростов-н/Д. : Феникс, 2004. – 672 с. – (Серия "Высшее образование").
9. Щерба Л. В. Современный русский литературный язык / Л. В. Щерба // Избранные работы по русскому языку. – М., 1957. – С. 110–190.